

Ministerie van Economische Zaken
en Klimaat

Nota van Antwoord Beleidsprogramma Klimaat

September 2022

Inhoud

Introductie	4
1. Elektriciteit en energiemix	6
2. Industrie	8
3. Gebouwde omgeving	11
4. Mobiliteit	14
5. Landbouw en landgebruik	17
6. Governance, circulaire economie, doelstellingen, en aangrenzende onderwerpen	20

Introductie

Op 2 juni heeft het kabinet het ontwerp-beleidsprogramma Klimaat gepresenteerd. Dit ontwerp-beleidsprogramma bevat de uitwerking van het klimaatbeleid uit het Coalitieakkoord en bevat de hoofdlijnen van het klimaatbeleid voor de komende 10 jaar – gericht op het realiseren van de (aangekondigde) aangescherpte doelen uit de Klimaatwet. Het ontwerp-beleidsprogramma is een aanvulling op het Klimaatplan uit 2020 dat werd gebaseerd op het Klimaatakkoord.

Het beleidsprogramma wordt voorbereid volgens de procedure die in de Klimaatwet is voorgeschreven. Onderdeel hiervan is de publieksconsultatie. In deze nota van antwoord beantwoordt het kabinet de inbreng van alle burgers en bedrijven die via de publieksconsultatie op het ontwerp-beleidsprogramma Klimaat hebben gereageerd.

De publieksconsultatie van het ontwerp-beleidsprogramma Klimaat

Op 2 juni heeft het kabinet het ontwerp-beleidsprogramma Klimaat gepresenteerd via Rijksoverheid.nl, de Staatscourant en sociale media. Het ontwerp-beleidsprogramma heeft tussen 2 juni en 15 juli ter inzage gelegen. Tijdens deze periode kon iedereen een zienswijze (hierna: reactie of inbreng) op het ontwerp-beleidsprogramma inbrengen op de website www.internetconsultatie.nl.

Er zijn naar aanleiding van de publieksconsultaties in totaal 123 reacties ontvangen. Een groot deel van de reacties is afkomstig van burgers. Daarnaast zijn er reacties binnengekomen van professionele partijen, waaronder diverse bedrijven, brancheorganisaties en NGO's.

Wat gebeurt er met de inbreng?

Het aantal reacties toont dat er in de samenleving brede belangstelling bestaat voor de onderwerpen klimaat en energie. De reacties zijn uiteenlopend van aard – sommigen hebben (zeer) concrete suggesties voor verdere uitwerking van beleid, andere opmerkingen zijn algemeen van aard. De reacties besloegen zowel de sectoren als de dwarsdoersnijdende beleidsagenda's, en daarmee nagenoeg alle beleids-terreinen die een relatie hebben met het klimaatbeleid.

Deze nota van antwoord bevat een kabinetsreactie op de inbreng van de publieksconsultatie. De reacties zijn thematisch samengevat en van kabinetsreactie voorzien. Naast de reactie op hoofdlijnen in deze nota van antwoord worden alle ingekomen reacties onder de aandacht gebracht bij de verantwoordelijke bewindspersonen, die de inbreng uit deze consultatie in de verdere uitwerking van het klimaatbeleid betrekken. Ook zal de inbreng uit de publieksconsultatie worden meegenomen in het aankomende onafhankelijk interdepartementaal beleidsonderzoek (IBO) dat genoemd wordt in het ontwerp-beleidsprogramma. Dit traject zal suggesties doen voor aanscherpingen en aanvullende maatregelen ten opzichte van het ontwerp-beleidsprogramma.

Leeswijzer

Deze nota van antwoord behandelt de naar aanleiding van de publieksconsultatie ingekomen reacties. In de consultatie werd om reactie gevraagd op de volgende vragen:

- Wat vindt u van het voorgestelde beleid in de sectoren industrie, elektriciteit, gebouwde omgeving, mobiliteit en landbouw en landgebruik (Hoofdstuk 3)?
- Wat vindt u van het voorgestelde beleid in de horizontale beleidsagenda's, waaronder de circulaire economie, het actieplan groene banen en de betrokkenheid van burgers bij het klimaatbeleid (Hoofdstuk 4)?
- Wat vindt u van de voorgestelde governance en uitvoering van het klimaatbeleid, waaronder de invullingen van de Rijksregie, de (wetenschappelijke) Klimaatraad en de inrichting van het brede maatschappelijke klimaatoverleg (Hoofdstuk 6)?
- Welke mogelijkheden ziet u om het beleid opgenomen in het beleidsprogramma te verbeteren en/of te versnellen?

Ook was het mogelijk om buiten deze vragen om een algemene reactie op het ontwerp-beleidsprogramma Klimaat in te brengen. Gezien de diversiteit in de reacties, is er gekozen om de ingezonden reacties gebundeld per thema te behandelen. Deze nota van antwoord gaat daarom in op de verschillende thema's en hoofdlijnen uit de reacties, en niet op elke afzonderlijke reactie.

De kabinetsreactie zal ingaan op de volgende thema's:

1. Elektriciteit en energiemix
2. Verduurzaming industrie
3. Verduurzaming van de gebouwde omgeving
4. Verduurzaming van de mobiliteitssector
5. Landbouw en landgebruik
6. Governance, circulaire economie, doelstellingen, en aangrenzende onderwerpen

1. Elektriciteit en energiemix

Samenvatting van de ingekomen reacties

Er zijn veel reacties binnengekomen voor de sector elektriciteit en energiemix. Sommige respondenten gingen in op de hoofdlijnen van het beleid, en anderen deden concrete suggesties. De reacties kunnen worden onderscheiden in de volgende categorieën: i) ontwikkeling integraal energiesysteem en CO₂-vrije elektriciteitssector, ii) kernenergie en iii) netcapaciteit en stijgende elektriciteitsvraag.

Ontwikkeling integraal energiesysteem en CO₂-vrije elektriciteitssector

Een aantal respondenten geeft aan dat in het ontwerp-beleidsprogramma Klimaat beperkt aandacht wordt besteed aan een integrale (visie op de) ontwikkeling van het energiesysteem van de toekomst. Bijna alle partijen onderstrepen de noodzaak van meer overheidsregie en een meer integrale aanpak voor de uitrol en opschaling van diverse energiedragers, en de inzet hiervan over de verschillende sectoren. Daarbij wordt gewezen op het belang van de onderlinge relatie tussen energiedragers en de inzet over verschillende sectoren. Respondenten dragen diverse ideeën en randvoorwaarden aan voor een versnelling van de uitrol van waterstof, groen gas, duurzame warmte en de toepassing van CCS (Carbon Capture and Storage).

Daarbij vragen diverse respondenten om een concreet plan voor het CO₂-vrij maken van de elektriciteitsproductie, ruim eerder dan in 2050 (zoals 2035 of 2040). Dit onder andere door het verhogen van de uitrol van wind op zee, kleinschalige zon-PV, hernieuwbaar op Land en de inzet van CO₂-vrij regelbaar vermogen.

Kernenergie

Verschillende respondenten gaan in op het thema kernenergie. Sommige respondenten stellen aan de orde dat kernenergie geen onderdeel moet zijn van de (uiteindelijke) energiemix in Nederland, vanwege de (lange) doorlooptijd van de ontwikkeling van kerncentrales, de mogelijke alternatieve technologieën, de beperkte mondiale beschikbaarheid van uranium en de veiligheid. Anderen geven juist aan dat een grotere inzet van kernenergie wenselijk is, omdat het de uitrol van wind- en zonne-energie beperkt en efficiënter is dan het benutten van waterstof voor elektriciteitsproductie. Ook kan kernenergie één van de technieken zijn om een volledig CO₂-vrije elektriciteitsproductie te realiseren.

Netcapaciteit en stijgende elektriciteitsvraag

Verschillende partijen wijzen op de noodzaak voor versnelling van de uitrol van hernieuwbare elektriciteit (waaronder wind op zee) voor de verduurzaming, en de stijgende elektriciteitsvraag in andere sectoren. De meeste respondenten geven aan dat meer sturing vanuit het Rijk nodig is om de problematiek rondom netcapaciteit op te lossen. Daarbij worden veel verschillende ideeën aangedragen voor oplossingen, waaronder het inzetten van alle beschikbare flexibiliteitsmiddelen (zoals opslag en vraagsturing), het belang van internationale samenwerking, het vergroten van de investeringscapaciteit van de netbeheerders, het wegwerken van het tekort aan technisch personeel en het ruimtelijk bij elkaar brengen van vraag en aanbod.

Reactie

Ontwikkeling integraal energiesysteem en CO₂-vrije elektriciteitssector

Het kabinet onderschrijft het belang van een nationaal plan voor de ontwikkeling van het energiesysteem van de toekomst. Voor de benodigde versnelling en vergaande reducties van broeikasgassen zijn systeemtransformaties nodig in alle sectoren, en de ontwikkeling van een duurzaam energiesysteem speelt hierbij een belangrijke rol. Publieke en private partijen moeten de komende jaren beslissingen nemen om vanuit hun eigen rol richting te geven aan de energietransitie, maar lopen hierbij op tegen onderlinge afhankelijkheden en onzekerheden over de ontwikkeling van het energiesysteem als geheel. Hieruit volgt de behoefte aan sturing vanuit de Rijksoverheid om deze coördinatieproblemen te helpen oplossen en afgewogen keuzes te maken over de ontwikkelrichting van het systeem als geheel en op lange termijn.

Daarom werkt het kabinet aan een Nationaal plan energiesysteem (NPE) 2050, met tijdige en samenhangende analyses, plannen en investeringen om al voor 2050 tot een per saldo klimaatneutraal energiesysteem te komen. Hierover is voor de zomer een contourenbrief aan de Tweede Kamer aangeboden. In het najaar van 2022 publiceert een onafhankelijke commissie een analyse over het energiesysteem van de toekomst. Op 13 juni 2022 zijn een aantal rapporten van het Uitvoeringsoverleg Elektriciteit en van Netbeheer Nederland aan de Tweede Kamer gezonden over de elektriciteitsvraag, CO₂-vrij regelbaar vermogen en netcapaciteit (Kamerstukken 32 813, nr. 1052). De reacties uit de publieksconsultatie zullen, evenals bovengenoemde rapporten, worden meegenomen bij de uitwerking van het NPE.

Het kabinet heeft een indicatief restemissiedoel vastgelegd voor de elektriciteitssector voor 2030, en in de Klimaatwet is opgenomen dat de elektriciteitssector in 2050 CO₂-vrij moet zijn. De elektriciteitssector valt onder het Europese emissiehandelssysteem (EU ETS). Wanneer de emissierechten worden beperkt volgens het voorstel in Fit for 55, is het totale aanbod aan uitstootrechten in 2040 tot nul gereduceerd. Daarmee zal de hele elektriciteitssector, samen met de grote industrie in de EU, in 2040 per saldo geen CO₂ meer uitstoten.

Kernenergie

Het kabinet wil de voorbereidingen treffen voor de bouw van twee kerncentrales. Op 1 juli 2022 is de Tweede Kamer geïnformeerd over de acties die zijn ingezet om uitvoering te geven aan het Coalitieakkoord op het gebied van kernenergie (Kamerstuk 32 645, nr. 98). Een belangrijk onderdeel hiervan is een studie over de inpassing van kernenergie in de Nederlandse energiemix richting 2030-2050 en daarna. Deze studie gaat onder andere in op eventuele schaarste van grondstoffen en veiligheidsaspecten van de verschillende opties, die door sommige respondenten terecht worden opgemerkt.

De uitkomsten van deze studie worden deze zomer verwacht en geven een beter beeld van de inzet van kernenergie in het energiesysteem. In het najaar worden gerichte vervolgstappen bepaald en uitgezet en wordt de Tweede Kamer hier nader over geïnformeerd. Hierbij zal de inbreng uit de publieksconsultatie worden meegenomen.

Netcapaciteit en stijgende elektriciteitsvraag

Elektrificatie van sectoren en de groei van het aandeel hernieuwbare elektriciteit is een belangrijk onderdeel van de transitie naar een duurzaam energiesysteem. De schaarse transportcapaciteit op het elektriciteitsnet is dan ook een probleem dat nu al, maar ook bij een verder stijgende elektriciteitsvraag in de toekomst, om oplossingen vraagt. Respondenten wijzen terecht op de benodigde versnelling ten aanzien van de netcapaciteit. In het ontwerp-beleidsprogramma Klimaat wordt dit thema op hoofdlijnen behandeld. Een uitgebreidere beschrijving van de inzet van het kabinet wordt onder andere in periodieke Kamerbrieven over de schaarse transportcapaciteit beschreven (o.a. Kamerstuk 29 023, nr. 281).

Het kabinet zet hierbij in op de ontwikkeling van de juiste randvoorwaarden, zoals het opleiden van voldoende technisch personeel (door onder andere het Techniekpact), het reduceren van de behoefte naar extra eigen vermogen van netbeheerders om de benodigde investeringen te doen (Kamerstuk 32 813, nr. 1086) en het moderniseren van het wettelijk kader door introductie van de nieuwe Energiewet. Daarnaast moet de uitroslnelheid van infrastructuur worden versneld. Hiertoe is onder andere de uitvoeringskracht van netbeheerders, Rijk en decentrale overheden versterkt. Dit gebeurt ook door versnelling van ruimtelijke procedures (vergunningverlening). Ook zet het kabinet in om zo efficiënt mogelijk gebruik te maken van de huidige beschikbare netcapaciteit, bijvoorbeeld door het verbeteren van congestiemanagement.

Een aantal van de ingekomen reacties gaat in op de noodzaak van het ontwikkelen van flexibiliteitsopties om het net te ontlasten, waaronder de opslag van elektriciteit. Het kabinet ziet ook het belang van deze flexibiliteitsopties en onderzoekt wat de meest efficiënte manier is om te bevorderen dat netbeheerders, producenten van hernieuwbare elektriciteit en andere marktpartijen meer slimme technieken voor flexibiliteit inzetten. Dit najaar zal het kabinet de Tweede Kamer informeren over de uitkomsten van het onderzoek waarin ook de reacties uit de publieksconsultatie zullen worden meegenomen.

2. Industrie

Samenvatting van de ingekomen reacties

Voor de industrie zijn veel reacties binnengekomen waarbij respondenten suggesties aandragen voor aanpassing en verbetering van het beleid. De inzendingen vallen in de volgende categorieën:

i) maatwerkafspraken, ii) generiek instrumentarium, iii) waterstof en iv) circulaire economie.

Maatwerkafspraken

De maatwerkafspraken vormen een belangrijk onderdeel van de aanpak van de industrie. Een aantal respondenten ondersteunt deze aanpak, en wijst op specifieke aandachtspunten. Zo wordt aangegeven dat het belangrijk is dat de maatwerkafspraken zorgen voor aanvullende reductie ten opzichte van wat er met het generieke beleid kan worden gerealiseerd, en dat wederkerigheid het uitgangspunt moeten vormen. Zowel de overheid als de bedrijven moeten zich aan de afspraken houden. Andere partijen vragen aandacht voor de bedrijven die (net) buiten de top 20 grote uitstoters vallen. Tot slot geven partijen aan dat maatwerkafspraken alleen gemaakt kunnen worden met bedrijven die ook op langere termijn een plek hebben in een klimaatneutraal Nederland.

Generiek instrumentarium

De CO₂-heffing is een belangrijk generiek instrument die de verduurzaming van de industrie borgt. Verschillende partijen geven hierbij aan dat verduurzaming van sommige processen afhankelijk is van de beschikbaarheid van infrastructuur, en het voor deze partijen niet *fair* is als de CO₂-heffing al ingrijpt terwijl de randvoorwaarden nog niet geregeld zijn. Sommige partijen pleiten voor een 'ventiel', indien verduurzamingsopties niet voorhanden zijn.

Verschillende partijen wijzen op de internationale concurrentie van bedrijven en dat het instrumentarium rekening moet houden met het internationale speelveld. Andere partijen vragen aandacht voor het verschil in verduurzamingsmogelijkheden tussen sectoren en vragen om rekening te houden met de individuele situatie van bedrijven, ook in de beschikbaarheid van subsidieregelingen. Diverse respondenten wijzen op het belang van de VEKI en de DEI regeling naast de SDE++ voor financiering van bijvoorbeeld energiebesparing bij kleinere (ETS)bedrijven. Daar tegenover staat dat verschillende reacties vragen om het versneld afbouwen van fossiele subsidies en het principe van de vervuiler betaalt toe te passen.

Waterstof

Veel ingekomen reacties bespreken het thema waterstof en noemen dit een belangrijke techniek die nodig is voor realisatie van de doelstellingen. Er wordt gewezen op het belang van een balans tussen subsidies en normering bij de uitrol van waterstof: niet te *veel* in te zetten op subsidies, maar juist ook op normeren en beprijzen – zodat industrie meebetaalt aan de benodigde investeringen. Andere partijen stellen daartegenover dat een afnameverplichting voor de toepassing van waterstof nu nog niet op zijn plaats lijkt, omdat er op dit moment nog geen sprake is van een volwassen en ontwikkelde markt.

Voor de opschaling en uitrol van waterstof vragen veel partijen om duidelijkheid over het precieze doel en de implementatiewijze van opschaling van groene waterstof-productie, omdat dit helpt bij investeringsbeslissingen. Gezien de schaarste van waterstof zal hierbij sprake moeten zijn van cascadering – maar zal ook de import van waterstof een (prominente) rol moeten krijgen. Ook de vragen respondenten om (meer) duidelijkheid met betrekking tot de ontwikkeling van de benodigde infrastructuur, en de rol van netbeheerders bij de ontwikkeling hiervan.

Circulaire industrie

Een aantal respondenten benoemen de mogelijke synergie tussen de circulaire economie en de industrie. Gewezen wordt op de potentie van circulair en strategisch industriebeleid, waarbij specifiek op de potentie voor CO₂ als grondstof in de biochemie wordt gewezen. Om dit verdere te brengen zouden

knelpunten in wetgeving en vergunningverlening moeten worden weggenomen. Ook wordt aandacht gevraagd voor de situatie dat circulaire productie kan leiden tot scope 3 ketenemissiereductie (scope 3 mondiaal), maar tegelijkertijd tot een verhoging van directe emissies (nationaal) kan leiden.

Reactie

Maatwerkafspraken

De CO₂-heffing wordt aangepast zodat deze 4 Mton extra CO₂-reductie realiseert in 2030 ten opzichte van de totale reductieopgave van de industrie van 14,3 Mton in 2030. Bedrijven die maatwerkafspraken maken met de overheid kunnen mogelijk een aanvullende reductie realiseren. Voor sommige bedrijven zullen de maatwerkafspraken zich echter richten op de periode na 2030. Doel is dat met de maatwerkafspraken de industriële bedrijven in Nederland actief blijven én dat tegelijkertijd het additionele CO₂-reductie potentieel van de industrie maximaal wordt benut. Hoe dat precies wordt vormgegeven is afhankelijk van de mogelijkheden per bedrijf en de maatwerkafspraken zelf. Wederkerigheid is hierbij zeker het uitgangspunt. Ook is het van belang dat bedrijven laten zien dat zij een plek hebben in een klimaatneutraal Nederland en dat zij hun impact op de leefomgeving verminderen.

De maatwerkafsprakenpak is bedoeld voor de 10-20 grootste industriële uitstoters omdat zij de grootste CO₂-reductie kunnen bereiken, maar dat wil niet zeggen dat het kabinet geen aandacht heeft voor de bedrijven die hier (net) buiten vallen. De komende periode zullen er diverse (generieke) regelingen worden opengesteld die niet alleen voor de top 20, maar juist ook breed toegankelijk zijn. Daarom is naast de maatwerkafspraken ook het generiek instrumentarium van belang.

Generiek instrumentarium

Het kabinet erkent dat bedrijven de mogelijkheid moeten hebben om te kunnen verduurzamen wanneer ze onder de heffing vallen. Bij het ontwerp van de CO₂-heffing is daarom een aantal zaken ingebouwd die rekening houden met de lange doorlooptijden voor realiseren van investeringen in de industrie. Zo is er een ingroeipad voor zowel het heffingstarief als voor de reductiefactor en daarmee samenhangend de hoeveelheid dispensatierechten; beide worden richting 2030 geleidelijk aan scherper richting het 2030-doel. Daarnaast is er de mogelijkheid om dispensatierechten te kopen van bedrijven die rechten over hebben of om te verrekenen. Met verrekenen kan een bedrijf een overschot aan dispensatierechten gebruiken om te verrekenen met een tekort aan dispensatierechten in het verleden, en zo eerder betaalde heffing terugontvangen. Deze verrekening is mogelijk tot en met 5 jaar terug. Dus heffing die is betaald voor CO₂-uitstoot in 2021 kan nog met een overschot aan dispensatierechten voor het jaar 2026 worden verrekend.

De tijdige realisatie van infrastructuur en vergunningverlening zijn inderdaad essentiële randvoorwaarden. In het Klimaatakkoord is dit ook onderkend en zijn hier acties over afgesproken. Via het Meerjarenprogramma Infrastructuur en Klimaat (MIEK) voert de overheid regie op de uitbreiding van de energie- en grondstoffeninfrastructuur van nationaal belang. De energievraag en infrastructuurbehoefte vanuit de Cluster Energie Strategieën (CES) vormen de basis voor deze programmering. Het Rijk spant zich, in samenwerking met de medeoverheden en netbeheerders, in om de MIEK-projecten op tijd te realiseren. Daarnaast werken provincies aan regionale programmering en aanpak van regionale projecten. Dat laatste is met name van belang voor Cluster-6-bedrijven die niet in de grote regionale industrieclusters gevestigd zijn en vaak verder van de nationale hoofdnetwerken af gelegen zijn.

Waterstof

De reacties in de consultatie sluiten aan bij de ontwikkeling van een ambitieus waterstofbeleid, waar zowel binnenlandse productie als import onderdeel vanuit maken. De balans tussen normeren en subsidiëren wordt terecht genoemd en heeft ook de aandacht. De overtuiging is dat beiden nodig zullen zijn. Normeren kan juist ook bijdragen aan een versnelde ontwikkeling van de waterstofmarkt. De ingezonden reacties vragen verder om meer duidelijk over de implementatiewijze van de opschaling van waterstofproductie. Over het geïntegreerde Europees project voor waterstof, het *Important Project of Common Interest* (IPCEI) Waterstof, is inmiddels meer bekend. Het ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) heeft in totaal €1,6 miljard gereserveerd voor golf 1 t/m 4, waarvan €1,3 miljard dit jaar nog

wordt gebruikt om een subsidieregeling voor pre-geselecteerde projecten open te stellen (Kamerstuk 36170, nr. 3). Over het opschalingsinstrument hoopt het kabinet dit najaar meer duidelijkheid te kunnen geven.

Ander reacties vragen om meer duidelijkheid over de ontwikkeling van infrastructuur en de markt-ordening. Over beide onderwerpen zijn inmiddels Kamerbrieven gestuurd die dit verduidelijken. De Kamerbrief over voortgang ordening en ontwikkeling waterstofmarkt gaat onder andere over de rol van netbeheerders (Kamerstuk 32 813, nr. 1060) en de Kamerbrief over ontwikkeling transportnet voor waterstof geeft gefaseerd aan hoe de ontwikkeling van waterstofinfrastructuur tot 2030 vorm krijgt (Kamerstuk 32 813, nr. 1061).

Er zijn ook reacties die vragen om cascadering. De overheid hanteert zelf geen waterstofladder. De algemene verwachting is dat waterstof in de nabije toekomst voornamelijk wordt ingezet in industrie en mobiliteit.

Circulaire industrie

Het kabinet erkent de belangrijke bijdrage die de circulaire economie (CE) kan leveren aan het klimaat-beleid en de rol van de industrie daarbij. Het vervangen van fossiele grondstoffen door hernieuwbare grondstoffen zoals recyclaat, duurzame biograndstoffen en biotische CO₂ is van groot belang voor de transitie van de kunststoffenproductie en -verwerking. Het toegekende Groeifondsvoorstel Duurzame MaterialenNL is een stevige impuls van 221 miljoen euro voor de recycling van kunststoffen.

De diverse subsidieregelingen stimuleren onderzoek en investeringen wanneer CO₂-reductie wordt gerealiseerd binnen een keten in Nederland (scope 3 emissies). Uitbreiding en verbetering van deze subsidieinstrumenten wacht op goedkeuring van de Europese Commissie en is mede afhankelijk van financiële middelen waarover nog besloten moet worden. Zo is de verruiming van de regeling Demonstratie Energie en Klimaatinnovatie (DEI) met het thema circulaire grondstoffen afhankelijk van goedkeuring van de Europese Commissie. Ook de nieuwe NIKI-regeling (Nationale Investeringsregeling Klimaatprojecten Industrie) die momenteel wordt uitgewerkt zal grootschalige CE-projecten in de industrie ondersteunen. Bij de uitwerking zal gekeken worden naar de suggesties uit de publieke consultatie.

Oplossingen voor knelpunten in wetgeving en vergunningverlening krijgen de aandacht in het Versnellingshuis Circulaire Economie en in diverse platforms waar bedrijven en overheid werken aan de transitie.

Tot slot is het terecht dat er wordt aangegeven dat circulaire productie tot een CO₂-reductie in de keten kan zorgen, maar tegelijkertijd meer uitstoot in Nederland teweeg kan brengen. Er zijn bepaalde sectoren, zoals de textielsector, waarbij recycling en verwerking van textiel in Nederland leidt tot iets meer broeikasgasemissie in Nederland en tot een structurele en substantiële afname van broeikasgassen in de huidige productielanden in Azië. Toch is het stimuleren van deze en andere nieuwe groene industrie in Nederland van belang. Bovendien is de toename van uitstoot in Nederland tijdelijk totdat er voldoende hernieuwbare energie voor productieprocessen is.

3. Gebouwde omgeving

Samenvatting van de ingekomen reacties

Veel respondenten hebben concrete suggesties aangedragen waarmee het beleid in de gebouwde omgeving kan worden verbeterd. Daarbij kunnen de ingekomen reacties worden ingedeeld in verschillende categorieën, namelijk i) de uitrol van de collectieve warmtevoorzieningen, ii) de samenhang met de circulaire economie, iii) diverse technieken die wel/geen onderdeel zouden moeten uitmaken van de opties voor de gebouwde omgeving en iv) de uitvoering, haalbaarheid en betaalbaarheid van de opgave voor de gebouwde omgeving.

Collectieve warmtevoorziening

Er zijn verschillende beleidsinstrumenten gericht op verschillende onderdelen van de warmteketen (opwek, transport en afname). Een aantal respondenten wijst daarom op het belang van integraliteit bij de uitrol van collectieve warmtevoorzieningen. Hiernaast geven partijen aan dat een snelle implementatie van de Wet Collectieve Warmte wenselijk is om zo snel mogelijk duidelijkheid te geven aan de markt en consument. Daarbij wordt ook aangegeven dat het belangrijk is snel de gasreferentie los te laten en over te stappen naar daadwerkelijke kosten.

Samenhang circulaire economie

Verschillende respondenten wijzen op de samenhang tussen circulaire economie en de bouw, door onder andere het gebruik van biobased materialen in de nieuwbouw. Een wettelijke verplichting voor gebruik van herbruikbare grondstoffen kan daarbij worden overwogen, al vragen sommige partijen daarbij ook aandacht voor mogelijke veiligheidsaspecten (zoals brandveiligheid).

Technieken binnen gebouwde omgeving

Verschillende respondenten pleiten voor een grotere rol voor groen gas in de verduurzaming van de gebouwde omgeving, onder andere door stimulering middels de SDE++. Sommige partijen wijzen erop dat de verplichting voor hybride warmtepompen dient te worden versneld. Anderen wijzen erop dat de hybride warmtepomp een tussenoplossing is en er aandacht moet zijn voor (*all-electric*) eindoplossingen. Daarbij wordt het belang onderstreept van het opschalen van duurzame warmtebronnen als geothermie. Ook wordt opgemerkt dat het afbouwpad voor laagtemperatuurwarmte uit houtige biograndstoffen vertragend kan werken in de transitie.

Uitvoering, haalbaarheid en betaalbaarheid

Tot slot wordt door respondenten gewezen op het belang van een betaalbare transitie voor burgers, met name voor de lagere inkomens en maatschappelijke organisaties. Subsidiereregelingen moeten voldoende toegankelijk zijn en burgers moeten voldoende worden ondersteund om verduurzamingsmaatregelen te treffen. Er worden veel specifieke aanbevelingen gedaan voor onder andere isolatiemaatregelen. Bijzondere gebouwen of sectoren, zoals monumenten of bijvoorbeeld de zorgsector, vragen volgens sommige indieners extra aandacht wat betreft de uitvoerbaarheid en betaalbaarheid omdat de verduurzamingsopgave hiervan complex is.

Reactie

Collectieve warmtevoorziening

Het kabinet ziet evenals de respondenten het belang van een integrale aanpak om collectieve warmtesystemen te stimuleren. Er zal bij het vormgeven van instrumenten gericht op onderdelen van de keten aandacht zijn voor de integrale ontwikkeling van warmtesystemen in de praktijk. Zoals bij de nationale subsidieregeling warmtenetten ten behoeve van warmte-infrastructuur. Uitvoerbaarheid van nieuwe regelingen en tijdige inrichting zijn hier eveneens van belang.

Ter ondersteuning van een integrale benadering van de transitie zijn naast financiële instrumenten ook wettelijke instrumenten belangrijk. Het kabinet erkent dan ook dat er snel stappen gezet moeten worden met de Wet Collectieve Warmtevoorziening. Dit onder meer vanwege het stapsgewijs invoeren van kostengebaseerde tariefregulering, maar ook in verband met het belang van duidelijkheid over de marktordeening en de verduurzaming van warmtenetten. Over de voortgang is op 15 juli 2022 een brief aan de Kamer gestuurd (Kamerstuk 30 196, nr. 795). Tegelijkertijd blijft het kabinet werken aan het versnellen van de groei van duurzame warmtebronnen met overkoepelende én bronspecifieke maatregelen. Dit beleid is gericht op onder meer kostendaling, sectorontwikkeling en draagvlak. De suggesties uit de publieksconsultatie zullen daarbij worden meegenomen.

Samenhang circulaire economie

Respondenten wijzen terecht op het belang van circulair bouwen in de verduurzaming van de gebouwde omgeving. Nederland wil in 2050 een circulaire bouwconomie gerealiseerd hebben. Naast het voorkomen van grondstoffenuitputting en het anticiperen op leveringsrisico's van materialen, moet een circulaire economie leiden tot een bouwpraktijk die geen schade toebrengt aan het milieu. Dat betekent bouwen met zo min mogelijk gebruik van primaire (fossiele) grondstoffen, zo min mogelijk afval en zo min mogelijk emissies zoals CO₂.

De ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en Infrastructuur en Waterstaat (IenW) bevorderen in nauwe samenwerking met andere departementen de toepassing van circulair bouwen (Kamerstuk 32 852, nr. 204 en Kamerstuk 32 852, nr. 94). Sterke prikkels om ervoor te zorgen dat de meest milieuvriendelijke en circulaire maatregelen worden genomen, zijn de milieuprestatie-eis bouwwerken in de bouwregelgeving en de aangekondigde aanscherping en uitbreiding van die eis in het programma versnelling verduurzaming gebouwde omgeving (Kamerstuk 32 852, nr. 94). Een voorbeeld hiervan is het toepassen van gerecyclede en biobased materialen. Het kabinet voert hiermee een materiaal-neutraal beleid, dus zonder beleidsmaatregelen zoals verplichting of verbod voor specifieke materialen of bouwmethoden. De eisen die in de bouwregelgeving worden gesteld ten aanzien van constructieve veiligheid, brandveiligheid, gezondheid, bruikbaarheid en energiezuinigheid blijven onverkort gelden. Dat geldt ook voor andere maatregelen, bijvoorbeeld de maatregelen waarmee de komende jaren in het kader van het Coalitieakkoord wordt ingezet op het stimuleren van hergebruik en recycling in de bouw.

Technieken binnen gebouwde omgeving

Ten aanzien van de verschillende technieken binnen de gebouwde omgeving, onderschrijft het kabinet het belang van groen gas voor de verduurzaming van Nederland. Met het Programma Groen Gas wordt ingezet op de opschaling van de groen gas productie. De vormgeving van de bijmengverplichting groen gas en de toekomstige rol van de SDE++ zullen hierbij bezien worden. Over het Programma Groen Gas zal de Tweede Kamer naar verwachting dit najaar nader geïnformeerd worden. Ten aanzien van de voortgang van de bijmengverplichting en de nadere vormgeving van dit instrument zal begin 2023 een brief volgen. De suggesties uit de publieksconsultatie zullen daarbij worden meegenomen.

Daarnaast ziet het kabinet normering van efficiëntere verwarmingsinstallaties per 2026 als een belangrijke stap in snellere verduurzaming van woningen en gebouwen. Belangrijke aandachtspunten hierbij zijn de beschikbaarheid van voldoende betaalbare installaties, voldoende uitvoeringscapaciteit bij installateurs en de beschikbaarheid van voldoende netcapaciteit. Om ervoor te zorgen dat deze randvoorwaarden in 2026 op orde zijn, zijn er bijvoorbeeld in het actieplan hybride warmtepompen afspraken gemaakt over productinnovatie en opschaling met de sector (Kamerstuk 32 813, nr. 1062).

Verder onderschrijft het kabinet dat er voor *all-electric* zeker ook voldoende aandacht moet zijn. Desondanks kan de hybride warmtepomp, in combinatie met duurzaam gas, in een deel van de wijken ook een oplossing in 2050 zijn. De normering die vanaf 2026 ingaat, zal breder zijn dan enkel hybride warmtepompen. Deze zal zich ook richten op andere duurzame verwarmingsinstallaties. Het streven is om ervoor te zorgen dat voor elke woning de beste oplossing wordt toegepast, zowel vanuit technisch als economisch perspectief. Hierbij is onder andere voorlichting aan consumenten, gemeenten en installateurs van belang.

Tot slot herkent het kabinet de opmerking dat het afbouwen van de inzet van houtige biograndstoffen voor laagtemperatuurwarmte de transitie in de gebouwde omgeving en glastuinbouw uitdagender maakt. Om deze reden zet het kabinet beleid in gang om andere duurzame warmtebronnen op te schalen, bijvoorbeeld middels 'hekjes' voor de budgetten van verschillende typen duurzame technieken in de SDE++ en het Groeifondsvoorstel *NieuweWarmteNu!*. Voor biograndstoffen zet het kabinet in op een zo hoogwaardig mogelijke inzet van deze grondstoffen. Het gekozen afbouwpad sluit aan bij dit uitgangspunt.

Uitvoering, haalbaarheid en betaalbaarheid

Het kabinet ziet ook het belang van uitvoerbaarheid, haalbaarheid en betaalbaarheid van de transitie. Daarom zet het kabinet zich in voor de uitvoerbaarheid en betaalbaarheid van de energietransitie voor burgers en maatschappelijke organisaties met extra en laagdrempeligere subsidiemogelijkheden, aantrekkelijkere financiering en betere informatie en praktische hulp bij verduurzaming.¹ Er is langjarig extra budget tot en met 2030 beschikbaar voor de subsidieregelingen ISDE en SEEH (voor VvE's). Er wordt nu ook subsidie gegeven bij het nemen van één isolatiemaatregel. De afschaffing van de verhuurderheffing biedt meer mogelijkheden voor verduurzaming van huurwoningen. Het Nationaal Warmtefonds biedt vanaf 1 oktober 2022 financiering met 0% rente aan mensen zonder leenruimte en met lage inkomens. Daarnaast ontvangen gemeenten bijdragen in het kader van het Nationaal Isolatieprogramma waarmee zij kwetsbare huishoudens kunnen helpen met verduurzaming. In 2022 hebben zij reeds € 368,5 miljoen ontvangen ter bestrijding van energiearmoede en om huishoudens te ondersteunen met het nemen van energiebesparende maatregelen. Gemeenten kunnen deze middelen ook inzetten voor de voorfinanciering van (isolatie)maatregelen bij huishoudens die de financiële slagkracht niet hebben om achteraf subsidie terug te krijgen. Het landelijk digitaal platform (verbeterjehuis.nl) geeft woning-eigenaren informatie en praktische handvaten om te komen tot verduurzaming.

Er wordt ten slotte gevraagd naar meer (wettelijke) flexibiliteit bij het verduurzamen van monumenten en sectoren van utiliteitsbouw. Onlangs is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) onderzoek gedaan naar obstakels die eigenaren ervaren bij het verduurzamen van monumenten en naar mogelijke oplossingen. Dit onderzoek is terug te vinden in de bijlage van de Kamerbrief over de uitvoering van de motie Van Haga c.s. van 11 juli 2022 (Kamerstuk 32 156, nr. 119). In lijn met een onderzoek van een extern onderzoeksbureau² concludeert de RCE dat belemmeringen niet liggen in de wet- en regelgeving zelf, maar op andere terreinen zoals communicatie, kennis en kunde. Een van de oplossingen is om een landelijk afwegingskader te ontwikkelen dat eigenaren en gemeenten kan helpen om de juiste oplossingen te vinden bij het verduurzamen van monumenten. Ook de andere oplossingen, geformuleerd in de Kamerbrief, zullen bij de uitvoering van de motie worden opgepakt. Bij de verdere uitwerking van het programma Verduurzaming Gebouwde Omgeving zal het kabinet overige suggesties en aandachtspunten rond het verduurzamen van utiliteitsbouw meenemen.

¹ Hiermee geeft het kabinet uitvoering aan de motie van het lid Azarkan die uitspreekt dat klimaatbeleid voor burgers haalbaar en betaalbaar moet zijn (Kamerstuk 32 813 nr. 986).

² Belemmeringen bij het verduurzamen van monumenten, Ecorys, 17 juni 2020

4. Mobiliteit

Samenvatting van de ingekomen reacties

De reacties gericht op de mobiliteitssector zijn te categoriseren in reacties die gaan over: i) opties voor verduurzaming van de mobiliteitssector ii) duurzaamheid elektrische voertuigen (EVs) iii) laadinfrastructuur en iv) (internationale) luchtvaart en scheepvaart.

Opties verduurzaming mobiliteitssector

Verschillende respondenten dragen opties aan om mobiliteit schoner te maken. Waterstof wordt vaak genoemd als technologie waar meer aandacht voor zou moeten komen, maar ook de extra inzet van biobrandstoffen. Er wordt ook gesuggereerd om meer te investeren in openbaar vervoer en mensen te stimuleren over te stappen op andere vervoersmiddelen dan de auto. Respondenten verwijzen ook naar gedragsverandering zoals het vermijden van korte autoritten, minder hard rijden, minder vliegen en meer gebruik van trein en andere ov-modaliteiten. Het beprijzen van een auto met verbrandingsmotor (door accijns of de onbelaste woon- werkvergoeding) komt in verschillende reacties terug ter stimulering van het gebruik van andere modaliteiten. Een ander deel van de reacties stelt juist dat een extra belasting voor ondernemers leidt tot een onwenselijke lastenverzwaring. Tot slot wordt door verschillende respondenten voorgesteld een norm in te voeren voor verduurzaming van het zakelijk wagenpark.

Duurzaamheid Elektrische Voertuigen

Sommigen respondenten twijfelen aan de nut en noodzaak van elektrische voertuigen. In enkele reacties worden vragen gesteld over de duurzaamheid en milieu-impact van batterijen en de benodigde elektriciteit. Ook wordt er gewezen op de schaarste van grondstoffen voor elektrische voertuigen en batterijen.

Laadinfrastructuur

Respondenten wijzen erop dat laadinfrastructuur op orde moet zijn om elektrisch vervoer van de grond te krijgen, waarbij aandacht wordt gevraagd voor het versnellen van het tempo van aanleg en het gebruiksgemak en betaalbaarheid voor de consument. Tegelijkertijd wordt gewezen op uitdagingen rondom het inpassen van de laadinfrastructuur en de inpassing in het bestaande energienet en de benodigde energievraag. Ook wordt aangegeven dat bezien moet worden in hoeverre derving van belastinginkomsten door verduurzaming van de mobiliteitssector binnen hetzelfde domein moet worden gecompenseerd.

Lucht- en scheepvaart

Verschillende respondenten geven aan dat (internationale) lucht- en scheepvaart nu onvoldoende genormeerd en/of beprijsd wordt binnen het huidige beleid. Daarbij wordt met name gewezen dat de inzet zou moeten zijn om te streven naar een kleinere luchtvaartsector en mensen te prikkelen minder te vliegen, naast het verduurzamen van de huidige vliegbewegingen. Bij de verduurzaming van de lucht- en scheepvaart wijzen respondenten op de voorbeeldrol van de overheid en regeringsvertegenwoordigers, en het belang dat de overheid kan hebben als *launching customer* voor de transitie. Ook is er aandacht voor de technische (on)haalbaarheid van de verschillende verduurzamingstechnieken.

Reactie

Opties voor verduurzaming mobiliteit

Naast het stimuleren van EV wordt er gewezen op andere mogelijkheden voor verduurzaming van de mobiliteitssector, zoals gedragsverandering. Veel suggesties voor alternatieven die worden aangedragen, zijn al in beeld en nieuwe suggesties zullen worden overwogen. Het kabinet werkt op dit moment aan een programma om deze gedragsverandering te stimuleren. Zoals in reacties ook naar voren komt, is een integrale aanpak daarbij het uitgangspunt. In deze aanpak komen al punten uit de aanbevelingen naar voren zoals het vermijden van onnodige autoritten, het optimaliseren van OV en ketenreizen, hybride werken, maar ook bakfietsparkeerplaatsen en de aanleg van fietssnelwegen- en tunnels die ervoor gaan zorgen dat 100.000 extra Nederlanders de fiets naar het werk nemen. Dat laatste heeft ook

een positief effect voor de volksgezondheid doordat meer mensen meer bewegen. Andere punten uit de aanbevelingen gedaan in deze internetconsultatie zullen ook zoveel als mogelijk worden meegenomen. Basis is dat iedereen de transitie moet kunnen meemaken. Het kabinet werkt ook met gemeenten aan het stimuleren van deelauto's en het kabinet brengt onderwerpen als bandenspanning en ander rijgedrag onder de aandacht via campagnes. Ook de inzet en het gebruik van openbaar vervoer is een belangrijk onderdeel in de verduurzaming van (personen)mobilititeit.

Het kabinet wil aan het eind van het jaar minder afhankelijk zijn van Russische fossiele brandstoffen. Daarom zijn nieuwe opties voor verduurzaming verkend op basis van een 10-puntenplan om olie te besparen en de verschillende opties die in de reacties worden benoemd sluiten hierbij aan (Kamerstuk 31 305, nr. 342).

Uiterlijk in het voorjaar van 2023 zal het kabinet besluiten nemen over nieuwe maatregelen voor verduurzaming, bijvoorbeeld over het stellen van grenzen aan CO₂-uitstoot voor een zakelijk wagenpark. Voor de inzet van biobrandstoffen werken we vanuit een Duurzaamheidskader en gelden EU-verplichtingen. Verder is in het Coalitieakkoord afgesproken dat we toewerken naar een systeem van Betalen naar Gebruik³.

Duurzaamheid Elektrische Voertuigen

Elektrisch rijden is belangrijk, omdat het een effectieve maatregel is om verkeer te verduurzamen. Tegelijkertijd roept de transitie ook veel vragen op, bijvoorbeeld over duurzaamheid van de batterijen. Het kabinet heeft een aantal websites opgezet waar de burger/consument zich goed kan informeren. In elektrische auto's wordt vaak gebruik gemaakt van lithiumbatterijen (vergelijkbaar met de batterij in een laptop). Bij het delven van lithium, de productie van batterijen en recycling ervan kunnen milieuverontreinigende stoffen vrijkomen en dat verdient om deze reden terecht de aandacht van het kabinet. Er wordt scherp toegezien op de juiste verwerking van de batterijen van elektrische auto's. De aanvullende recyclekosten voor de batterij zijn nu nog hoog, maar de verwachting is dat deze kosten zullen dalen door schaalvergroting, technologische ontwikkelingen en door hergebruiktoepassingen van Li-ion batterijen. In Nederland zorgt ARN (voorheen Auto Recycling Nederland) voor een landelijk dekkend netwerk van afgiftepunten waar de eindgebruiker zijn auto of batterij kosteloos kan inleveren. Het behaalde percentage hergebruik van afgedankte aandrijfbatterijen uit elektrische auto's is afgelopen jaar gestegen naar 83 procent⁴. Met de Nederlandse batterijenstrategie zorgt het kabinet ervoor dat er activiteiten worden uitgevoerd om batterijen zo goed en verantwoord mogelijk kunnen worden ingezet in de klimaat- en energietransitie.

Laadinfrastructuur

Het kabinet wil dat iedereen die een elektrische auto heeft altijd kan laden. Beschikbaarheid, prijs en inpassing op het elektriciteitsnet vormen hierbij de belangrijkste uitdagingen, zoals ook in de reacties is aangegeven. Om dit te verbeteren werkt het kabinet via de National Agenda Laadinfrastructuur (NAL) aan de uitbreiding van de laadinfrastructuur. Hierin werkt de Rijksoverheid samen met gemeenten, netbeheerders en andere bedrijven en wordt o.a. in kaart gebracht waar de vraag naar elektriciteit gaat groeien en wanneer. Die inzichten kunnen netbeheerders in hun planning meenemen voor bijvoorbeeld het verzwaren van het elektriciteitsnet. Inzet op flexibiliteitsopties (waaronder opslag) en innovatie helpt om piek- en dalbelasting anders in te zetten en de groei te minimaliseren.

De exploitatie van publieke laadpalen wordt geregeld in concessies tussen regionale overheden en een marktpartij. Een gezonde *business case* voor inschrijvende marktpartijen van een concessie is van belang voor de uitrol van laadinfra. Stijgende energieprijzen kunnen een negatieve impact hebben op de *business case* voor bedrijven. Tegelijkertijd is een lage laadprijs van belang om elektrisch rijden aantrekkelijk te maken en te houden voor de consument. In een concessie zijn laadprijzen voor EV-rijders vaak vastgezet met de mogelijkheid tot periodieke aanpassing (zoals recentelijk bijvoorbeeld in Gelderland/Overijssel is gebeurd). Om te bepalen hoe in toekomstige contracten met sterk stijgende energieprijzen kan worden omgegaan, richt IenW in het kader van de Nationale Agenda Laadinfrastructuur een werkgroep op waarin overheden en

³ [Vanaf 2030 betalen automobilisten naar gebruik | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl](#)

⁴ <https://nederlandelektrisch.nl/actueel/nieuwsoverzicht/i2202/83-procent-afgedankte-batterijen-uit-elektrische-auto-wordt-hergebruikt>

de markt met elkaar in gesprek gaan over onder andere prijsstelling in aanbestedingen. Daarnaast zal laden ook veelal bij mensen op de eigen oprit of parkeerplaats voorkomen.

Internationale lucht- en scheepvaart

Nederland is door de aanwezigheid van de luchthaven Schiphol uitstekend verbonden met de rest van de wereld. Schiphol zorgt direct en indirect ook voor werkgelegenheid. Het kabinet maakt zich sterk voor het behoud van een sterke hubfunctie vanwege de publieke belangen die hiermee gemoeid zijn. Tegelijkertijd erkent het kabinet de negatieve effecten van de luchtvaart op mens, milieu en natuur en maakt zich sterk om deze negatieve effecten te verminderen. De enige toekomst voor luchtvaart is een duurzame toekomst. Zoals in het ontwerp-beleidsprogramma is aangegeven zijn de CO₂-reductiedoelen vastgesteld in de luchtvaartnota, en werkt het kabinet aan een CO₂-plafond als wettelijk borgings-instrument voor deze doelen. Vermindering van het aantal vluchten is daarbij geen doel op zich, maar sluiten we ook niet uit als middel om de doelen te halen.

Het kabinet beprijsd vliegverkeer – zoals enkele respondenten aangeven – ten behoeve van fiscale vergroening, en zodat maatschappelijke kosten beter worden geïnternaliseerd in de prijs van vliegtickets. Op nationaal niveau wordt een vliegticketbelasting geheven, welke per 2023 wordt verhoogd zoals afgesproken in het Coalitieakkoord. Op Europees niveau betalen luchtvaartmaatschappijen voor hun CO₂-uitstoot onder het EU ETS en mondiaal door middel van het *Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation* (CORSIA).

Verder hebben respondenten aandacht voor de technische (on)haalbaarheid van de verschillende verduurzamingstechnieken. Om de luchtvaart te verduurzamen zijn duurzame luchtvaartbrandstoffen (zoals duurzame biokerosine en synthetische kerosine) en technologische innovaties (zoals nieuwe vliegtuigontwerpen en vormen van aandrijving via elektriciteit en waterstof) belangrijke maatregelen waarmee het kabinet inzet op de benodigde CO₂-reductie. Het klopt dat deze technieken vaak nog in de kinderschoenen staan en een beperkte beschikbaarheid kennen. Om de markt voor deze technieken op gang te brengen zet het kabinet in op maatregelen en instrumenten die daar aan bijdragen. Dit is bijvoorbeeld het formuleren van de nationale opgave om 14% duurzame brandstoffen bij te mengen in 2030, maar ook de inzet op het realiseren van een bijmengverplichting van duurzame brandstoffen in Europees verband.

De noodzaak en urgentie die de respondenten schetsen om ambitieuze stappen te zetten in de verduurzaming van de (internationale) scheepvaart, wordt gedeeld. Voor zowel binnenvaart als zeevaart zet het kabinet in op klimaatneutraliteit in 2050. Vanwege het internationale karakter van de scheepvaart, wijzen respondenten terecht op het belang van internationale samenwerking. Met het EU fit-for-55 pakket wordt op Europees niveau voor de zeevaart onder andere gewerkt aan voorstellen voor steeds scherper wordende normen voor het koolstofgehalte van brandstoffen en wordt de zeevaart opgenomen in het EU-ETS. Op mondiaal niveau zet Nederland in op vergelijkbare ambitieuze maatregelen. Daarnaast zijn in het EU-fit-for-55 pakket verplichtende voorstellen gedaan voor de beschikbaarheid van walstroom in zee- en binnenhavens, en bunkerlocaties voor alternatieve brandstoffen.

In aanvulling op deze internationale ontwikkeling beziet het kabinet hoe op nationaal niveau de transitie naar een duurzame scheepvaart versneld kan worden, en welke extra impulsen hiervoor nodig zijn. Zo wordt een, mede vanuit het Nationaal Groeifonds gefinancierd, voorstel voor batterij-elektrische binnenschepen en laadstations de komende tijd uitgerold. Voorstellen voor waterstof-elektrische binnenschepen (en vulpunten), en de realisatie van het Maritiem Masterplan worden komende maanden verder ontwikkeld. In het Maritiem Masterplan is de ambitie van de Nederlandse maritieme sector voor de systeemverandering naar een emissieloze sector neergelegd. De rol van de Rijksrederij als *launching customer* maakt hier onderdeel van uit.

Ook gaat het kabinet de beschikbaarheid van walstroom in zee- en binnenhavens verder uitbreiden. Dit kan tevens bijdragen aan de stikstofruimte die nodig is om in de zeehavens de komende jaren fors te kunnen investeren in landzijdige infrastructuur voor de productie, levering en het transport van duurzame brandstoffen en energiedragers.

5. Landbouw en landgebruik

Samenvatting van de ingekomen reacties

De reacties op het onderdeel landbouw en landgebruik zijn te categoriseren in reacties die gaan over (i) het ambitieniveau van de klimaatopgave en de concretisering daarvan, (ii) integraliteit in de aanpak, (iii) minder voedselverspilling en minder consumptie van dierlijke eiwitten, (iv) energie in de landbouw en (v) aandacht voor koolstofvastlegging.

Ambitie en de concretisering daarvan in het beleidsprogramma

Een aantal respondenten vindt het ambitieniveau van de klimaatopgave, van met name de veeteelt, te laag om in lijn te zijn met de mondiale afspraken om de opwarming van de aarde tegen te gaan. Daar staat tegenover dat enkele andere partijen aandragen dat de doelstellingen juist te ambitieus zijn. Zij pleiten voor extra subsidiemiddelen en minder lastenmaatregelen en vragen om voldoende ruimte voor innovatie en voor managementmaatregelen. Verder komt in de reacties naar voren dat nadere concretisering van het beleidsprogramma gewenst is. Dit betreft onder meer de bijdrage van de verschillende maatregelen aan het behalen van de doelen, de koppeling met het Nationaal Programma Landelijk Gebied en het beleid rondom landbouwbodems, veenweide, bomen, bos en natuur.

Integraliteit in de aanpak

Een aantal respondenten wijst op de verwevenheid van de klimaatopgave met andere opgaven, zoals rondom stikstof, biodiversiteit, waterkwaliteit, klimaatadaptatie, dierenwelzijn en circulaire economie. De oproep aan het kabinet is om met een (betere) integrale aanpak voor de landbouw en het landgebruik te komen. Hierbij zou het kabinet de regie zelf in handen moeten nemen en de aanpak niet bij de provincies moeten neer leggen.

Voedsel

Verschillende respondenten vragen aandacht voor een eerlijkere prijs van voedsel en verandering in de voedselconsumptie. Minder voedselverspilling en een verschuiving in het dieet van dierlijke naar meer plantaardige eiwitten worden benoemd als noodzakelijke onderdelen van de klimaattransitie. De overheid zou hier sterk op moeten inzetten en het beleid daarbij tevens richten op gedragsverandering bij de consument.

Energie

Verschillende reacties geven aan dat de landbouwsector een belangrijke bijdrage kan leveren aan de energietransitie, bijvoorbeeld door de inzet van mestvergisting in de productie van biogas. Specifiek wordt gevraagd naar de visie van het kabinet op de waterstoftransitie in relatie tot de landbouw. Voor wat betreft de glastuinbouw geven enkele respondenten aan dat de inzet van fossiele energie naar nul moet en er geen plek meer moet zijn voor gasgestookte sierteelt. Ook de roep om versnelling in de ontwikkeling van warmtenetten en de inzet van duurzame warmtebronnen komt naar voren.

Koolstofvastlegging

In de reacties wordt onder meer benoemd dat in het ontwerp-beleidsprogramma geheel geen aandacht uitgaat naar koolstofvastlegging welke het uitgangspunt zou moeten zijn voor natuurinclusieve kringlooplandbouw.

Reactie

Ambitie en de concretisering daarvan in het beleidsprogramma

Het kabinet heeft met het Coalitieakkoord haar klimaatambities aangescherpt en is de reductie opgave voor alle sectoren toegenomen. Het kabinet wil in 2030 tenminste 55% minder broeikasgassen dan in

1990 uit te stoten.⁵ De landbouw en het landgebruik leveren hier een bijdrage aan door te sturen op een indicatief restemissiedoel van 18,9 Mton voor de landbouw, en tussen de 1,8 - 2,7 Mton voor de landgebruik sector. Uiteindelijk moet Nederland in 2050 klimaatneutraal zijn, wat betekent dat emissies in alle sectoren ook na 2030 verder zullen dalen.

Het klimaatbeleid in de landbouw en het landgebruik bestaat uit drie blokken. Voor wat betreft de concretisering van de maatregelen kan het volgende worden aangegeven:

- **Samenhingend pakket voor de glastuinbouw.** De maatregelen voor de glastuinbouw zijn uitgebreid beschreven in de kamerbrief van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV, Kamerstuk 32 627, nr. 39) en maken integraal onderdeel uit van het beleidsprogramma.
- **Integrale aanpak stikstof/natuur, klimaat en water in het landelijk gebied.** Op 10 juni 2022 is de startnotitie van het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG) verschenen met een beschrijving van de integrale aanpak. Provincies moeten de opgaven voor stikstof/natuur, klimaat en water vertalen naar concrete maatregelen op gebiedsniveau en hier integrale gebiedsplannen voor uitwerken. Het kabinet geeft de provincies doelen en structurende keuzes mee. Deze zijn in oktober beschikbaar. Daarna kan de verdere uitwerking plaatsvinden.
- **Voortzetting Klimaatakkoord en structurele aanpak stikstof.** De maatregelen uit het Klimaatakkoord en de structurele aanpak stikstof worden voortgezet. Voor veenweiden, landbouwbodems en bomen/bossen/natuur volgt het beleidsprogramma de aanpak die is beschreven in het Klimaatakkoord. Voor de veehouderij en glastuinbouw bevat het beleidsprogramma aanvullend beleid, zoals in de twee bovenstaande blokken is aangegeven.

Bovenstaand beleidspakket biedt ruimte aan innovatieve technieken en managementmaatregelen. Bovendien is het niet in beton gegoten. Respondenten geven terecht aan dat dit beleid op onderdelen nog niet (voldoende) is geconcretiseerd. Vanwege de complexiteit van de opgave is daar tijd voor nodig. De komende jaren zal het klimaatbeleid in de landbouw en het landgebruik, maar ook in overige sectoren, steeds verder worden uitgewerkt en waar nodig worden aangevuld. Er wordt breed gekeken naar de maatregelen die nog meer mogelijk zijn.

Integraliteit in de aanpak

Het kabinet is zich bewust van de noodzaak om de verschillende opgaven in het landelijk gebied in samenhang aan te pakken. Een groot deel van de broeikasgasreductie die nodig is in de landbouw en het landgebruik moet met de integrale aanpak in het landelijk gebied worden gerealiseerd. De aanpak richt zich op de hoofdopgaven voor stikstof, waterkwaliteit, klimaat en biodiversiteit. Andere doelen, onder andere op het gebied van klimaatadaptatie, koppelen waar mogelijk mee. In het beleid voor de verduurzaming van de veehouderij is er ook aandacht voor dierenwelzijn en brandveiligheid. Het doel van het NPLG is juist om te komen tot integrale keuzes, zoals respondenten terecht vragen.

Voedsel

Om de klimaatdoelen te halen is een ander voedselsysteem en eetpatroon nodig. In een duurzaam voedselsysteem wordt voedsel duurzaam geproduceerd, geconsumeerd en is er zo min mogelijk voedselverspilling. Via de Stichting Samen tegen Voedselverspilling, het Voedingscentrum en de Nationale Eiwitstrategie stimuleert het kabinet deze ontwikkeling. Op 29 maart 2022 heeft het kabinet aangegeven wat de hoofddoelstellingen voor het voedselbeleid voor de komende jaren zijn (Kamerstuk 31 532, nr. 271). De aangereikte suggesties in de consultatie zullen bij de verdere uitwerking van deze inzet worden meegenomen. Eind van dit jaar zal er een nadere beleidsbrief over naar buiten komen.

Energie

De agrarische sector is een grote producent van hernieuwbare energie in de vorm van groene elektriciteit door wind, zon en biogasproductie door middel van vergisting. De productie van duurzame energie draagt bij aan het verdienpotentieel van de ondernemer. Het kabinet onderschrijft daarmee de positie en rol die de landbouw kan spelen bij de verduurzaming. Door productie van hernieuwbare energie, maar

⁵ Het beleid richt zich op 60% reductie.

ook (circulaire/biobased) grondstoffen en bouwmaterialen. Het kabinet ondersteunt deze ontwikkeling via verschillende generieke regelingen (SDE++, DEI) en met het programma groen gas onderneemt het kabinet verschillende acties om de productie van groen gas te stimuleren. Bijvoorbeeld in de vorm van subsidies (SDE++) en de introductie van een bijmengverplichting, waarmee gasleveranciers worden verplicht om een bepaalde hoeveelheid groen gas te leveren. Daarnaast wordt in lijn met de aanbevelingen uit de RePowerEU-mededeling beken hoe mestvergisting een nadrukkelijke plaats kan krijgen in het Nationaal Strategisch Plan van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid. Ook wordt de subsidieregeling hoogwaardige mestverwerking geïntroduceerd.

De productie en het gebruik van groene waterstof in de landbouwsector is een potentiële oplossingsrichting in de energietransitie. Het kabinet verkent op welke wijze de productie van groene waterstof in de agrarische sectoren verder gefaciliteerd, gestimuleerd en ontwikkeld kan worden. De suggesties uit de publieksconsultatie zullen daarbij worden meegenomen.

Voor de energietransitie in de glastuinbouw verwijzen we naar de Kamerbrief van 22 april 2022 (Kamerstuk 32 627, nr. 39). Die bevat het pakket met maatregelen waarmee een klimaatneutrale glastuinbouw in 2040 wordt gefaciliteerd. Specifiek onderdeel van het pakket is het individuele sectorsysteem, dat de tuinder stimuleert om energiezuinig te produceren én tegelijk de beweging naar een klimaatneutrale productie borgt.

Koolstofvastlegging

Respondenten merken terecht op dat het ontwerp-beleidsprogramma niet uitgebreid ingaat op koolstofvastlegging. Koolstofvastlegging is wel een belangrijk onderdeel van de aanpak in de landbouw: de maatregelen voor veenweiden, landbouwbodems en bomen, bossen, natuur en biograndstoffen hebben (mede) tot doel om koolstof vast te leggen. Het kabinet onderschrijft niet alleen het belang van koolstofvastlegging voor de klimaatopgave, maar ziet hier ook kansen voor het verdienmodel van boeren en andere landbeheerders. Zij kunnen publieke en/of private vergoedingen krijgen voor het toepassen van koolstof-vastleggende maatregelen op hun bedrijf via bijvoorbeeld de eco-regeling van het nieuwe GLB-NSP en/of koolstofcertificaten.

Het kabinet wil de vrijwillige markt voor koolstofcertificaten stimuleren door standaardisatie van methoden en regels en is momenteel bezig met een verkenning naar de mogelijkheden daartoe, mede op grond van de motie Grinwis (CU) en Bontenbal (CDA) (Kamerstuk 32 813, nr. 895). Ten aanzien van de teelt van gewassen voor biograndstoffen, kijkt het kabinet naar de mogelijkheden om de inzet van deze gewassen in de woningbouw en isolatie te stimuleren. Het doel is dat deze biobased bouwmaterialen langdurig koolstof vastleggen en andere bouwmaterialen kunnen vervangen. Mede op grond van de motie De Groot (Kamerstuk 33 576, nr. 291) bekijkt het kabinet of het mogelijk is om behalve voor hennep ook voor vlas en miscanthus een standaard methode voor certificering te ontwikkelen.

6. Governance, circulaire economie, doelstellingen, en aangrenzende onderwerpen

Governance klimaatbeleid

Samenvatting van de ingekomen reacties

In veel reacties wordt aangegeven dat de betrokkenheid van de burgers randvoorwaardelijk is voor het draagvlak voor klimaatbeleid. Er wordt vaak naar verwezen dat burgers op dit moment nog onvoldoende betrokken zijn en het klimaatbeleid tot stand komt door de lobby van belangenorganisaties en de overheid. Burgerparticipatie bij energieprojecten dient te worden verbeterd. Specifiek geeft een groot deel van de respondenten aan dat burgers moeten worden betrokken middels een burgerberaad/ burgerforum, waarbij gewezen wordt op het belang van een representatieve samenstelling en dat een burgerberaad slagvaardig kan optreden. Tot slot wordt in de reacties gewezen op het behoud van de ruimte voor participatie op gemeentelijk niveau, omdat deze partijen de lokale omstandigheden goed kennen.

Daarnaast hebben verschillende reacties betrekking op de Klimaatraad. Sommige vragen om te verduidelijken hoe deze raad zich verhoudt tot andere wetenschappelijke raden binnen hetzelfde domein, zoals de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) en de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR). Ook wordt door partijen aangegeven dat expliciet moet worden gemaakt dat de politiek ook verplicht moet worden om te handelen naar de adviezen van de Klimaatraad. Er worden diverse voorstellen gedaan voor verschillende disciplines die onderdeel moeten vormen van de Klimaatraad. Daarnaast moet er binnen de adviezen van de Klimaatraad een prominentere rol zijn voor klimaatadaptatie, gezondheid, landbouw en voedselverspilling.

In de reacties komt naar voren dat 99,54% van de gemeenten zich schaart achter de bestuurlijke afspraken die zijn opgenomen in de bijlage van het ontwerp-beleidsprogramma klimaat. Daarnaast wordt in de reacties gevraagd naar de rol van de veiligheidsregio's en omgevingsdiensten bij het bestuurlijk overleg.

Reactie

Participatie bij de klimaatopgave is van groot belang en krijgt op verschillende manieren vorm. In provincies, regio's en gemeenten wordt het gesprek over de energietransitie volop gevoerd. Daarbinnen zijn wel verschillende uitdagingen die aandacht van het kabinet vragen. Momenteel wordt daarom onder andere gewerkt aan een kabinetsvisie op burgerbetrokkenheid, waarin aandacht is voor drie terreinen: het versterken van participatie op nationaal niveau, een meer uniforme inzet van participatie op decentraal niveau en een visie op de rol van burgerinitiatieven. Het doel van deze visie is om de positie van de burger bij de klimaatopgave te versterken en de inbreng van inwoners structureler op te halen. Hierbij zal ook de inbreng van de publieksconsultatie ontwerp-beleidsprogramma Klimaat op dit onderwerp worden meegenomen.

Daarnaast zijn in de consultatie vragen gesteld over een bijzondere vorm van burgerparticipatie, het burgerforum, ook wel burgerberaad genoemd. Het kabinet werkt naar aanleiding van het advies van de commissie-Brenninkmeijer ideeën uit voor een nationaal burgerforum over klimaat- en energiebeleid. Met een burgerforum kan een groep inwoners, doorgaans geselecteerd op basis van (gewogen) loting, samen het gesprek voeren over een vooraf bepaald onderwerp. Het is belangrijk dat deze groep een goede weerspiegeling is van de Nederlandse samenleving. Omdat zij daarbij worden ondersteund door experts en uitgebreid de tijd nemen om te komen tot aanbevelingen, zijn de uitkomsten van een burgerforum doorgaans goed onderbouwd en kunnen deze een constructieve bijdrage leveren aan het oplossen van het voorliggende vraagstuk. Het kabinet zal in het najaar van 2022 samen met de Tweede

Kamer verkennen of er een nationaal burgerforum over klimaat- en energiebeleid moet komen, en zo ja, hoe dat er dan uit moet komen te zien. Suggesties uit de publieksconsultatie zullen hierbij worden betrokken.

De Klimaatraad krijgt inderdaad een belangrijke adviserende rol. Het kabinet zal een reactie geven op de adviezen van de Klimaatraad en deze aan parlement sturen. Mede op basis van die reactie kan het parlement het kabinet bijsturen. De Klimaatraad onderscheidt zich van andere adviesraden, zoals de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) en de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR), doordat de Klimaatraad zich structureel richt op klimaatvraagstukken. De Klimaatraad zal de klimaatvraagstukken benaderen vanuit een interdisciplinaire invalshoek en daarbij naar verwachting ook ingaan op de relaties met andere grote maatschappelijke vraagstukken.

Om klimaatbeleid tot een succes te maken is het nodig dat alle overheden schouder aan schouder werken. Het Rijk en mede-overheden hebben elkaar nodig om resultaten te kunnen boeken. Het kabinet is dan ook verheugd met de instemming van de gemeente op de bestuurlijke afspraken. Het bestuurlijk overleg is bedoeld om samenwerking tussen overheden onderling te verbeteren. Veiligheidsregio's en omgevingsdiensten kunnen via gemeenten en/of provincies inbreng leveren ten behoeve van het bestuurlijk overleg.

Circulaire Economie

Samenvatting van de ingekomen reacties

Veel respondenten zien een sterke samenhang tussen de klimaatopgave en de transitie naar een circulaire economie en er wordt gevraagd om deze thema's (meer) in samenhang te bezien. Daarbij wordt vooral gewezen op het belang van het ontwikkelen van een methodiek voor het in kaart brengen van scope 2 en 3 emissies, zodat dit beter kan worden meegenomen in het beleid. Een van de argumenten die hiervoor wordt gegeven is dat circulaire productie mogelijk tot verhoging scope 1 emissies leidt, terwijl in de hele keten de emissies naar beneden gaan. Ook wordt door respondenten aangegeven dat er meer middelen moeten komen voor circulaire economie om de samenhang tussen beide transities te versterken.

Daarnaast wordt in verschillende reacties aandacht gevraagd voor (meer) prikkels voor betere recycling van producten, het verlengen van de levensduur van producten en de ontwikkeling van circulaire businessmodellen die beter materiaal gebruik stimuleren. De voorbeeldrol van de Rijksoverheid voor het circulair inkopen wordt hierbij expliciet benoemd. Verder vraagt een respondent of bij uitwerking van Nationaal Programma Circulaire Economie CCU (*Carbon Capture and Utilization*) als grondstof meegenomen kan worden.

Tot slot wijzen mensen op de mondiale beschikbaarheid van grondstoffen benodigd voor de energietransitie, zoals (schaarse) metalen, en wat dit betekent voor onze afhankelijkheid van andere landen.

Reactie

Respondenten benoemen terechte punten over het versterken van de samenhang tussen de klimaatopgave en de transitie naar een circulaire economie, aandacht voor indirecte emissies (of scope 3 emissies voor bedrijven), het verbeteren van prikkels voor circulaire productie, leveringszekerheid van (kritieke) grondstoffen en de voorbeeldrol van de overheid. Een circulaire economie kan een belangrijke bijdrage leveren aan de klimaatopgave. Daarom is in het Coalitieakkoord een ambitieus klimaatdoel circulaire economie aangekondigd.

Het kabinet heeft onderzocht waar de verschillende transities elkaar kunnen versterken en waar knelpunten zitten⁶. Daaruit kwam naar voren dat er vooral aandacht moet zijn voor het realiseren van tot nog toe onbenutte meekoppelkansen tussen, onder andere, de energietransitie en de transitie naar een circulaire economie. Tegelijkertijd is dit niet eenvoudig gezien de druk op financiële middelen en het snel

⁶ Kamerbrief over integrale benadering van transities en maatschappelijke opgaven | Kamerstuk | Rijksoverheid.nl

realiseren van resultaten op nationaal niveau. Dit vraagt ruimte om deze duurzame meer lange-termijn-oplossingen circulaire economie te prioriteren (Kamerstuk 32 852, nr. 204).

Het kabinet onderzoekt in het kader van het ambitieuze klimaatdoel voor circulaire economie de mogelijkheid voor aanvullende circulaire beleidsmaatregelen en streeft ernaar het pakket dit najaar beschikbaar te hebben voor nadere besluitvorming. Mede op basis van de Klimaat- en Energieverkenning 2022 (KEV2022) zal het kabinet, als onderdeel van de reguliere begrotingscyclus, in het voorjaar van 2023 besluiten of en zo ja welke circulaire beleidsmaatregelen zullen worden ingevoerd, met de bijbehorende middelen, planning en volgtijdelijkheid.

Respondenten benoemen specifiek het belang van methodiekontwikkeling voor het in kaart brengen van ketenemissies (of scope 3 emissies voor bedrijven) aan. Hier werken de ministeries van Economische Zaken en Klimaat (EZK) en IenW gezamenlijk aan. De uitwerking komt in het Nationaal Programma Circulaire Economie 2023-2030 (NPCE) aan bod, dat eind dit jaar naar de Tweede Kamer wordt gestuurd. Daarbij wordt aangegeven hoe tot inzicht in ketenemissies te komen en hoe dit door te vertalen naar beleid. De ministeries van EZK en IenW analyseren daarnaast gezamenlijk het bestaande instrumentarium en hoe deze te verbeteren, zodat er (meer) positieve prikkels komen voor het uitwerken circulaire businessmodellen. In het NPCE komt de uitwerking aan bod. Daarbij wordt ook de voorbeeldrol van de overheid meegenomen.

Ook het verbeteren van hergebruik en recycling en het verlengen van de levensduur zullen terugkomen in het NPCE. Het verkleinen, vertragen en sluiten van kringlopen vormt de basis voor het verbeteren van de leveringszekerheid van grondstoffen en verminderde afhankelijkheid van primaire grondstoffen. Het kabinet komt met een strategie voor de leveringszekerheid van kritieke grondstoffen, aanvullend op het *EU Raw Materials Action Plan* (Kamerstuk 29 826, nr. 147).

Verder werkt het kabinet aan een grondstoffenstrategie. De ministeries van EZK, IenW, Buitenlandse Zaken (BZ), Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking (BHOS) en Veiligheid en Justitie (VenJ) hebben afgesproken hiervoor gezamenlijk op te trekken. De Tweede Kamer is geïnformeerd over hoe het kabinet invulling wil geven aan deze grondstoffenstrategie (Kamerstuk 29 826, nr. 147). De bijdrage vanuit het programma Circulaire Economie zal meegenomen worden in het NPCE.

Reductiedoelstellingen

Samenvatting van de ingekomen reacties

Verschillende reacties gaan in op de klimaatdoelstellingen die het kabinet heeft vastgesteld. Meerdere reacties roepen op tot het aanscherpen van de huidige doelstellingen, om aan te sluiten bij het 1,5 graden scenario en éérder dan in 2050 klimaatneutraal te zijn. Andere roepen op naast een doel voor 2030 en 2050, ook tussendoelen voor 2035 en 2040 in de wet vast te leggen. Enkele reacties geven aan de huidige doelstellingen niet realistisch te vinden en stellen juist voor deze te verlagen.

Ook wordt vaak aandacht gevraagd om meer sturende rol van de overheid – en per sector aan te geven hoe en op welke termijn deze CO₂-vrij kan zijn. Ook roepen meerdere reacties op om gebruik te maken van flexibiliteitsmechanismen, zoals het benutten van negatieve emissies, of een emissiereductie in het buitenland (via bijvoorbeeld het opkopen van CO₂-rechten) mee te laten tellen als bijdrage aan de nationale reductiedoelstelling.

Reactie

De nationale klimaatdoelen zijn vastgelegd in de Klimaatwet. Het kabinet is gestart met een eerste wijziging van de Klimaatwet, waarmee de doelen voor 2030 en 2050 worden aangescherpt en strijdigheid met de Europese klimaatwet wordt voorkomen. Het doel van 95% reductie in 2050 wordt aangescherpt tot een verplichting voor Nederland om in 2050 de netto-uitstoot van broeikasgassen tot nul te reduceren. Het streefdoel van 49% reductie in 2030 wordt vervangen door een streefdoel van tenminste 55% reductie; dit is inclusief landgebruik en geldt onverminderd de reductieverplichtingen op grond van de Europese klimaatwet en de ter uitwerking daarvan vastgestelde bindende EU-rechtshandelingen.

Na deze eerste wijziging volgt een tweede wijziging. Met deze wijziging wordt de positie van het Klimaatraad en het Klimaatoverleg in de wet verankerd en wordt de cyclus van de Klimaatwet in lijn gebracht met de begrotingscyclus. Ook zal het kabinet tussendoelen voor 2035 en 2040 in de Klimaatwet overwegen. Er zal worden aangesloten bij het nieuwe Europese doel voor 2040 waarvoor de Europese Commissie in 2024 met een voorstel komt.

Het IPCC (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) geeft aan dat om tijdig tot klimaatneutraliteit te komen, incrementele reducties niet meer genoeg zijn; voor de benodigde versnelling en vergaande reducties zijn systeemtransformaties nodig in alle sectoren. Dat vergt tegelijkertijd ook goede afstemming tussen sectoren. Dat geldt met name voor het energiesysteem. Daarom werkt het kabinet aan een Nationaal plan energiesysteem 2050, met tijdige en samenhangende analyses, plannen en investeringen om al voor 2050 tot een per saldo klimaatneutraal energiesysteem te komen. Daarover is voor de zomer een contourenbrief verschenen. In het Coalitieakkoord heeft het kabinet het 2050-doel aangescherpt naar klimaatneutraliteit, in lijn met de Europese Fit-for-55-voorstellen. Dit vergt een update van de langetermijnstrategie die in 2019 bij het Klimaatplan is aangeboden aan uw Kamer en ingediend bij de Europese Commissie. Het kabinet zal deze visie als onderdeel van de update van het nieuwe Klimaatplan op basis van de Klimaatwet begin 2024 gereed hebben. Daarin zullen ook de laatste IPCC-inzichten worden meegenomen, onder meer over het belang van negatieve emissies.

Relatie klimaatbeleid en volksgezondheid/zorg

Samenvatting van de ingekomen reacties

Diverse respondenten wijzen op de gevolgen van klimaatverandering voor de volksgezondheid. Daarmee zijn klimaatmaatregelen ook goed voor de volksgezondheid en adviseren verschillende respondenten het klimaatbeleid ook vanuit gezondheidsperspectief te benaderen en beleidsvoornemens op klimaat en gezondheid in samenhang te bezien (leefomgeving, schone lucht, mobiliteit, plantaardige voeding).

Ook wordt voorgesteld zorgprofessionals een rol te laten spelen bij het creëren van draagvlak voor klimaatmaatregelen en voor het bevorderen van duurzame gedragsverandering. Daarnaast wordt er gewezen op de kans en de noodzaak om de zorgsector te verduurzamen, en op het aanpassen van de zorgsector aan de gezondheidsrisico's voortkomend uit klimaatverandering. Voor al deze punten geldt dat de respondenten vragen om betere en meer integrale beleidsontwikkeling.

Reactie

Het kabinet onderschrijft de relatie tussen klimaat(verandering) en volksgezondheid en deelt de visie dat beleidsontwikkeling van klimaat en gezondheid in samenhang moet worden benaderd omdat bepaalde 'klimaatmaatregelen' ook bijdragen aan de volksgezondheid. Zo is beleid om de uitstoot van CO₂ en fijnstof te verminderen bijvoorbeeld ook gunstig voor de gezondheid⁷ (denk aan luchtwegaandoeningen of hart- en vaatziekten) en dragen andere vormen van mobiliteit bijvoorbeeld er aan bij dat mensen meer bewegen. De maatregelen die op het terrein van bijvoorbeeld gebouwde omgeving en mobiliteit worden uitgewerkt, dragen dan ook bij aan deze doelstellingen.

Het kabinet onderschrijft de noodzaak tot het verduurzamen van de zorgsector vanwege de grote voetafdruk daarvan (mitigatie), ook in termen van CO₂-uitstoot. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) is met de zorgsector in gesprek om te komen tot nieuwe afspraken hierover als vervolg op de Green Deal Duurzame Zorg 2.0. Onder andere verduurzamen van vastgoed, verminderen van energieverbruik en het bevorderen van circulariteit van materialen en grondstoffen zijn hier onderdeel van en vragen inspanningen van de sector en adequate ondersteuning vanuit het Rijk. Afspraken hierover worden gemaakt samen met andere betrokken departementen. Met deze nieuwe "Green Deal Duurzame zorg 3.0" (werktitel) brengt het kabinet een deel van de integrale beleidsontwikkeling op het terrein van klimaat en gezondheid tot uiting. In het najaar informeert het kabinet de Tweede Kamer nader over deze afspraken en de inspanningen voor het verduurzamen van de zorg.

⁷ [Gezamenlijk overzicht op de effecten van Klimaatbeleid | RIVM](#)

Het aanpassen van de zorgsector aan de gezondheidsrisico's van klimaatverandering zal onderdeel zijn van de algemene beleidsontwikkeling op het terrein van zorg en ondersteuning van VWS en van de Nationale Adaptatiestrategie.

Respondenten wijzen ook op het bevorderen van duurzame gedragsverandering. Het kabinet onderstreept het belang van gedragsverandering in de breedte van sectoren voor het klimaatbeleid. Er is een begin gemaakt met het analyseren van het ontwerp-beleidsprogramma klimaat op relevante gedragsaspecten (Kamerstuk 32 813, nr. 1059). In het najaar wordt de Tweede Kamer door de minister voor Klimaat en Energie geïnformeerd over hoe gedragsverandering verder wordt meegenomen in de uitwerking en implementatie van het klimaatbeleid. Daarbij zal ook gekeken worden naar de suggesties uit de publieksconsultatie.

Energiebesparing

Samenvatting van de ingekomen reacties

Verschillende respondenten onderschrijven het belang van energiebesparing, en geven aan dat hieraan in het ontwerp-beleidsprogramma te weinig aandacht wordt besteed. Daarbij wordt ook verwezen naar de noodzaak van minder gas in relatie tot de oorlog in Oekraïne benoemd. Er worden verschillende mogelijkheden benoemd om deze aanpak te intensiveren en er wordt gewezen op het belang van een goede voorlichting vanuit de Rijksoverheid, om burgers en bedrijven te wijzen op de mogelijkheden om energie te besparen.

Voor energiebesparing in gebouwen en woningen wordt gewezen op het (extra) beschikbaar stellen van subsidies voor lagere inkomens, en het aanscherpen van isolatiestandaarden en normering van gebouwen. Ook wordt de optie benoemd om de terugverdientijd van de energiebesparingsplicht op te hogen van vijf naar zeven jaar, terwijl andere partijen juist pleiten niet de energiebesparingsplicht aan te scherpen, maar te werken met een convenantenaanpak. Ter ondersteuning geven sommige respondenten aan dat naast handhaving, ook ondersteuning en subsidies nodig zijn (bijvoorbeeld via de VEKI en de DEI+) om energiebesparing te bevorderen. Ook wordt aandacht gevraagd voor de complexiteit van handhaving van de Energiebesparingsplicht door het bevoegd gezag. De oproep wordt gedaan om de Erkende Maatregelenlijst (EML) verplicht te stellen. Sommige respondenten pleiten om, naast CO₂-reductie, ook een apart doel voor energiebesparing op te nemen en om energieopwekkende technieken op de Erkende Maatregelenlijst toe te voegen.

Reactie

Het kabinet zet sterk in op energiebesparing. Energie die we niet gebruiken, hoeven we ook niet te produceren, te betalen of te importeren. Energiebesparing heeft positieve effecten op de energiekosten en het klimaat en maakt Nederland minder afhankelijk van fossiele brandstoffen. Bedrijven, instellingen en burgers kunnen hier een belangrijke bijdrage aan leveren. De afgelopen tijd zijn met de campagne 'Zet ook de knop om' de mogelijkheden voor het uitvoeren van energiebesparende maatregelen toegelicht. In het najaar komt er een vervolg van deze campagne. Naast communicatie zet het kabinet ook in op normering. De minister voor Klimaat en Energie heeft op 4 juli 2022 uiteengezet hoe de bestaande energiebesparingsplicht aangescherpt wordt en welke andere ondersteunende beleidsmaatregelen genomen of onderzocht worden (Kamerstuk 30 196, nr. 739). In deze brief wordt onder andere ingegaan op nationale energiebesparingsdoelen die nu in samenwerking met TNO uitgewerkt worden en het toevoegen van hernieuwbare energieproductiemaatregelen op de maatregelenlijst die momenteel geactualiseerd wordt. Ook wordt onderbouwd dat een vervolg van de energiebesparingsconvenanten geen geschikt instrument is omdat de doelgroep vanaf 2023 onder de aangescherpte energiebesparingsplicht valt.

Het ophogen van de terugverdientijd van vijf naar zeven jaar is geen voornemen van het kabinet. Bedrijven rekenen doorgaans met twee tot drie jaar terugverdientijd. Met het oprekken van vijf naar zeven jaar is de inbreuk op de bedrijfsvoering fors. Naar verwachting zal het aantal maatregelen dat extra genomen wordt of moet worden niet sterk toenemen. Een dergelijke wijziging zal bovendien tot vertraging leiden van de aanscherping van de energiebesparingsplicht die dan mogelijk niet meer in 2023

in werking kan treden. Het hanteren van de huidige hogere energieprijzen bij het bepalen van de te nemen maatregelen heeft daarentegen wel een groot effect op de toepasbaarheid van en het aantal maatregelen. Zoals aangegeven in de brief over de aanscherping van de energiebesparingsplicht neemt de minister voor Klimaat en Energie na de zomer een besluit over de te hanteren tarieven.

Het verplicht stellen van de Erkende Maatregelen is niet wenselijk. Het gaat hier om een lijst met sectorspecifieke aannames. De lijst is een manier om invulling te geven aan de verplichting zonder dat het bedrijf zelf alle mogelijke energiebesparende maatregelen moet doorrekenen. De werking van de Erkende Maatregelensystematiek wordt verduidelijkt bij de aanscherping van de energiebesparingsplicht. Om toezicht en handhaving te versterken heeft het kabinet 56 miljoen euro beschikbaar gesteld via een Specifieke Uitkering aan omgevingsdiensten.⁸ Deze middelen komen naast de bestaande ondersteuningsfaciliteit die nog tot en met 2023 loopt.⁹

Zoals de reacties op de internetconsultatie terecht stellen is faciliterend en ondersteunend beleid essentieel om ook bovenwettelijke energiebesparende maatregelen te realiseren. De VEKI-regeling is onlangs opnieuw opengesteld met een budget van 47,5 miljoen euro. Daarnaast bestaan verschillende andere instrumenten zoals de Energie Investeringsaftrek (EIA) en de regeling Demonstratie Energie- en Klimaatinnovatie (DEI+). Voor huishoudens en de bredere gebouwde omgeving zet de minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening met het Nationaal Isolatieprogramma en Programma Versnelling Verduurzaming Gebouwde Omgeving in op energiebesparing in deze sectoren.

Internationale klimaatstrategie

Samenvatting van de ingekomen reacties

Meerdere partijen wijzen op het belang van internationale samenwerking om klimaatverandering tegen te gaan – en dat in het beleidsprogramma (nog) geen passage over de internationale klimaatstrategie is opgenomen. De ingekomen reacties wijzen veel op de samenhang van nationaal beleid met het Europese Fit for 55-pakket en het belang van het *level playing field* – zowel binnen als buiten Europa. Sommige partijen wijzen erop dat te streng klimaatbeleid (zowel nationaal, als Europees) ervoor kan zorgen dat bedrijven hun productie naar andere landen verplaatsen. Meermaals wordt aandacht gevraagd om ervoor te zorgen dat de *gehele* productieketen van producten berekend wordt, zodat ook CO₂ uitstoot buiten de EU in kaart wordt gebracht.

Ook komt meerdere keren naar voren dat partijen het belangrijk vinden dat Nederland op het gebied van mondiaal klimaatbeleid haar verantwoordelijkheden neemt en meer ambitie toont ten opzichte van het nemen van maatregelen tegen klimaatverandering, bijvoorbeeld in de financiële bijdrage die Nederland beschikbaar stelt aan andere landen.

Reactie

Wat betreft het Fit for 55-pakket van de Europese Unie is er sinds eind juni een algemene oriëntatie bereikt op veel onderdelen. Nederland heeft zich ingezet voor een ambitieus pakket, en heeft ingestemd met alle algemene oriëntaties op de Milieuraad, Energieraad en Transportraad. De voorstellen op deze onderdelen borgen het reductiedoel van ten minste 55% en betreffen onder andere het EU emissiehandelsstelsel (ETS), de *Carbon Border Adjustment Mechanism* (CBAM), de *Effort Sharing Regulation* (ESR) en de verordening voor landgebruik, verandering van landgebruik en bosbouw (LULUCF). Deze instrumenten zijn van groot belang. Ze borgen dat Europa een koploperspositie inneemt, dragen bij aan een gelijk speelveld en bieden prikkels om ook buiten Europa te vergroenen. Na vaststelling van het pakket aan het einde van de trilogie zal duidelijk worden wat de gevolgen van het Ff55-pakket op het nationale beleid zullen zijn. Hierbij wordt gekeken naar de verdeling van de opgave tussen sectoren, verwachte CO₂-reductie en betaalbaarheid voor huishoudens en het mkb en de financiële impact.

⁸ Staatscourant 2022 nr. 17828. 11 juli 2022. Regeling van de Minister voor Klimaat en Energie van 30 juni 2022, nr. WJZ/22076980, houdende regels over het verstrekken van eenmalige specifieke uitkeringen ten behoeve van extra ondersteuning voor toezicht op en handhaving van de energiebesparingsplicht.

⁹ <https://www.infomil.nl/onderwerpen/duurzaamheid-energie/energiebesparing/versterkte-uitvoering-energiebesparings/>

Nederland zal er op aandringen dat de trilogen spoedig worden afgerond met behoud van ambitieniveau, zodat het wetgevingspakket zo snel mogelijk definitief kan worden. In het najaar presenteert het kabinet de eerste Internationale Klimaatstrategie (IKS). De IKS is een interdepartementale strategie die vorm en invulling geeft aan de internationale klimaatambities van dit kabinet. De IKS beschrijft zowel de internationale klimaatambities van Nederland tot 2030 met een doorkijk richting 2050, als de concrete klimaatacties die de regering in deze kabinetsperiode neemt. Daarbij volgen we de lijnen van het Parijsakkoord – mitigatie, adaptatie en financiering – en wordt gekeken naar sectoren waarbinnen NL internationaal een bijdrage kan leveren zoals energie, transport, water en landbouw/landgebruik. Tot slot gaat de IKS ook in op klimaatdiplomatie, internationale klimaatfinanciering en het internationale handelsinstrumentarium.

Arbeidsmarkt en onderwijs

Samenvatting van de ingekomen reacties

De arbeidsmarkt wordt in de reacties regelmatig genoemd als randvoorwaarde voor de transitie naar een duurzame economie. De krapte op de arbeidsmarkt, werkdruk en de missende aansluiting tussen opleiding en benodigde vaardigheden worden door de respondenten aangewezen als obstakels voor de transitie. Er wordt ook gewezen op het belang van gezamenlijk en cross-sectoraal optrekken van Rijk, regio, onderwijs en bedrijfsleven in het beleid voor de arbeidsmarkt. Sommige respondenten doen suggesties om werknemers beter te betrekken bij de klimaattransitie door bijvoorbeeld in kaart te brengen wat de gevolgen zijn van de klimaattransitie voor werknemers, te investeren in scholing, en bedrijven sociale klimaatplannen op te laten stellen. Tot slot zijn er respondenten die vinden dat klimaateducatie beter verankerd moet worden in het onderwijscurriculum.

Reactie

De energietransitie zorgt in heel Nederland voor duurzame bedrijvigheid. Het is al lang niet meer de vraag óf de energietransitie banen oplevert, maar vooral hoe we al die extra banen invullen, gelet op de tekorten aan technische vakmensen. In het beleidsprogramma kondigt het kabinet daarom aan te komen met een Actieplan Groene en Digitale Banen. Dit plan moet een bijdrage leveren aan het terugdringen van de huidige tekorten in de techniek en de ICT. Bij dit plan zal het kabinet de ideeën van werkgevers, werknemers en betrokken organisaties uit deze publieke consultatie meenemen. De komende maanden wordt gekeken naar de mogelijkheden voor aanvullend beleid en in afstemming met werkgevers, werknemers en betrokken organisaties gewerkt aan de concrete uitwerking van het Actieplan Groene en Digitale banen. In het najaar informeert het kabinet de Kamer over hoe zij deze kabinetsperiode extra inzet wil plegen op het vraagstuk van arbeidskrapte voor de klimaat- en digitale transitie.

Daarnaast heeft het kabinet onlangs een aanpak voor de gehele arbeidsmarktkrapte aan de Kamer gestuurd. De in de brief genoemde maatregelen vormen de basis om het krapteprobleem aan te pakken. Aanvullend op de maatregelen in de brief verkent het kabinet vanwege de urgentie van de krapteproblematiek ook verdergaande maatregelen. Om de verdergaande maatregelen te toetsen en uit te werken zal input worden opgehaald bij diverse relevante partijen.

In de bijstelling van het curriculum in het primair en voortgezet onderwijs komt duurzaamheid terug in diverse leergebieden zoals mens en natuur, mens en maatschappij, en burgerschap. Daarnaast is er in het huidige curriculum van diverse vakken – zoals aardrijkskunde, natuurkunde, biologie etc. – al veel aandacht voor duurzaamheid. In het kader van de motie-Van Raan, als onderdeel van een breder onderzoek naar de stand van zaken rond duurzaamheid in het primair en voortgezet onderwijs, wordt gevraagd de aandacht voor het thema duurzaamheid in het onderwijs waar mogelijk verder te versterken. Bij het vervolg nemen we de inbreng uit de publieksconsultatie mee.

Ook in het middelbaar beroepsonderwijs is aandacht voor circulaire economie en duurzaamheid. Duurzaamheid is in het mbo onderdeel van de kwalificatie-eisen via het burgerschapsonderwijs. Verder bestaan er keuzedelen gericht op circulaire economie, duurzaamheid en de klimaat- en energietransitie. Soms zijn deze generiek en soms sectorspecifiek. In het hoger onderwijs gaan de instellingen zelf over de inhoud van hun onderwijs. We blijven inzetten op de verdere versterking van de aansluiting tussen het onderwijs en de arbeidsmarkt. Ook hierbij nemen we de inbreng uit de publieke consultatie mee.

Dit is een uitgave van:

Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
Postbus 20401 | 2500 EK Den Haag

September 2022